

ПОЛІТИКА ЯК ФОРМОТВОРЧИЙ ЧИННИК СУСПІЛЬНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Шевченко М.Ф.

доцент каф. політології соціології
та соціальної роботи НТУУ "КПІ",
канд. політичних наук

Стаття посвячена раскрытию авторского видения теоретических основ понятия "политика" и его специфического места в системе общественных отношений.

The authors elucidate the author's vision of the theoretical foundations of the "politics" concept and its specific place in the social relations' system.

Стаття присвячена розкриттю авторського бачення теоретичних засад поняття "політика" та його специфічного місця в системі суспільних відносин.

Ключові слова: політика, політична діяльність, потреба, інтерес, суспільні відносини, творче ставлення

Постановка проблеми. Надто часто доводиться чути думки про те, що політика це "брудна" справа і ототожнюється вона переважно з боротьбою за владу. Такі погляди можуть виглядати досить вірогідними. Але правдоподібність - поганий проводир. Ретельне вивчення теорії політики переконує в тому, що усвідомлення ролі політики в суспільній життєдіяльності залежить від різноманітних трактовок самого поняття "політика". Справді, чи може пересічна людина відчувати причетність до політики за умови позадіяльнісного її трактування? Політику як особливу галузь суспільного життя, що впливає на буття людей через державну владу особа розглядає як якусь зовнішню силу, а себе - детермінованим об'єктом. Такий підхід з точки зору суспільних інтересів сприяє заниженню самооцінки особи і стримує її активну сутність.

Головним змістом людського життя є не тільки пристосування до навколишнього світу, а й обстоювання свого "Я" від його поглинання. Позитивна значимість людської діяльності полягає в тому, що людина має можливість вільно реалізувати свої потенційні властивості, зберігати свою цінність і не дозволяти використовувати себе як засіб досягнення будь-чиїх інтересів. Суспільна діяльність людини в значній мірі залежить від її можливості контролювати умови життя і визначається ця можливість рівнем свободи вибору та волі. Вона діє не лише у відповідності з певними раціональними законами чи нормами, а й має право, в межах простору визначеного законами, вільно обирати поведінку щодо реалізації своїх власних потреб та інтересів. Такий підхід сприяє більш повній реалізації потенційних можливостей людини, її творчого самовираження і є необхідною передумовою найбільш ефективного вирішення суспільних завдань. Реалізація прав та свобод людини є способом її самоствердження і формування навичок управлінської та самоуправлінської діяльності. Це й виступає основою демократії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Виділення не вирішених частин загальної проблеми котрим присвячується дана стаття. Враховуючи теоретико-методологічне значення поняття «політика» воно потребує етимологічного обґрунтування. Потреба такої дії обумовлена його невизначеністю, багатозначністю використання та наявністю різноманітних дослідницьких підходів. Наприклад, лише в сучасному сенсі В.Парсонс нараховує десять випадків його вживання:

- "як позначення поля діяльності;
- як вираження загальної мети чи бажаного стану справ;
- як конкретні пропозиції;
- як рішення уряду;
- як формальна авторизація;
- як програма;
- як результат;
- як наслідок;
- як теорія чи модель;
- як процес" [7, С.32].

Власне саме слово «політика» як науковий термін став відомий з праці давньогрецького філософа Аристотеля «Політика» і буквально означав все те, що мало стосунок до міста-держави – «поліса», а саме – державні й суспільні справи, мистецтво управління суспільством і державою тощо. Тобто, за своїм змістом термін «політика» охоплював всю публічну сферу, протиставляючи публічне приватному. В такій ситуації вихідною в формулюванні політики виступає держава, де політичне (державне) та суспільне начало інтегрально злиті і служать задля розв'язання соціальних проблем – забезпечення загального блага та порядку. Не важко зрозуміти, що реалізація вказаної мети можлива лише, як зауважував М. Вебер, під загрозою або з використанням примусу адміністративного органу [3, С.544]. Така зовні вірогідна функція політики і стала підставою для ототожнення її з такими поняттями як держава і влада.

Власне саму політику М. Вебер визначав, як «прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на розподіл влади чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей, які вона в собі обіймає» [4, С. 646]. Однак влада, через яку визначається політика, на нашу думку, виступає не метою, а лише засобом досягнення певної суспільної мети.

З урахуванням соціального призначення та розуміння сутності політики все більше проявляє себе тенденція до суміжного трактування понять «політика» та «управління». Так, П.М.Шляхтун пише, що «сутністю політики є не влада, а управління. Саме політика визначає стратегічні цілі й завдання розвитку суспільства в межах кожної країни, людської спільноти в цілому» [11, С. 154]. Тому політику він визначає як «діяльність з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади» [11, С. 154]. Це означає, що політика це теж керівництво та управління, але обмежується сферою публічної влади.

Подібний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з даного питання свідчить, що, як правило, політика як соціальне явище зводиться до особливої сфери регулювання суспільних відносин. На нашу думку, політика і система політичних відносин мають розглядатися не як фактори об'єктивної детермінації, що безпосередньо відбиваються і втілюються в діяльності особи, а як активна форма діяльності самого соціального суб'єкта, характерними ознаками якої є якісна своєрідність його поведінки, що втілюється в інституціонально обособленому виді діяльності суспільних інститутів або як аспект, сторона будь-якої діяльності.

В такому аспекті, політика як якісно специфічний спосіб активності суспільних інститутів (державних органів, партій, суспільних організацій та різного роду соціальних угруповань щодо проблем розвитку усіх сфер суспільного життя) та безпосередньої діяльності особи є невід'ємним елементом процесу історичної творчості. Існуючі форми політики можуть або сприяти реалізації потенційним можливостей людини, або консервувати її апатію і пасивність.

Вказана концепція політики виступає як важливий аспект розробки проблем сучасної політичної науки. Звичайно, питання висвітлені в даній статті не є беззаперечним протиставленням традиційним поглядам і напрямам дослідження в цій сфері, а суттєво доповнюють і поглиблюють уявлення про зміст та сутність самого поняття "політика" та його ролі в системі розуміння взаємодії людини з оточуючим її світом.

Метою статті є проведення аналізу підвалин та історичних факторів, що обумовлюють активну форму політики, а також упорядкування логічної будови понять політичної теорії, зміст яких необхідно раз у раз співвідносити з практикою економічної та соціально-політичної діяльності соціальних суб'єктів.

Головне завдання полягає в тому, щоб розкрити теоретичні засади поняття "політика" та його специфічне місце в системі суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу. Політика - важливий компонент суспільної життєдіяльності. За своєю природою вона пронизує всі сфери функціонування суспільства. Як управлінський процес політика має відносно самостійний характер і її розвиток відбувається на ґрунті власних об'єктивних закономірностей. Але сутнісний аналіз політики та політичної діяльності не можна повністю зрозуміти без виявлення взаємодії інших, "зовнішніх" факторів. Пізнати політику як соціальне явище можна лише тоді, коли вона розглядається як "момент" історії еволюції та розвитку соціальної системи взагалі.

Власне розуміння політики є предметом найрізномантніших трактувань. Їх аналіз показує, що загальним для всіх підходів є уявлення про політику як про специфічну, надзвичайно важливу сферу суспільного регулювання. Але глибина сутнісних рис політики, її універсальність та всепроникаюча здатність породжують потребу визначити її межі. Часто політику трактують як сферу відносин між класами, націями та іншими великими соціальними групами з приводу державної влади та державного устрою всередині даного суспільства, а також як сферу відносин між державами на міжнародній арені. В такому аспекті політика виступає особливою галуззю суспільного життя, пов'язаною з владними відносинами, з державою та державним устроєм, інститутами, принципами та нормами, функціонування яких забезпечує та гарантує життєспроможність того чи іншого співтовариства.

Але усвідомлення факту, що ніякий різновид діяльності в суспільстві не є поза політикою, розширює межі її трактування. Протягом останніх років висувуються ідеї, на ґрунті яких можна скласти загальне уявлення про сутність політики як певного виду діяльності, не обов'язково пов'язаного з державною владою. Вона виявляється у взаємодіях соціального та матеріального гатунку в різних сферах людського життя. В такому вигляді політика як соціальне явище присутня там, де є цілеспрямована колективна дія щодо узгодження інтересів, пов'язаних із розподілом ресурсів та благ, принципами і методами контролю над ними. С.Рябов, наприклад, відзначає, що "філософське осягнення політики сьогодні приводить до необхідності бачити її як таку сферу життя суспільства, в якій природно, немовби сторони одного суперечливого цілого, поєднуються конфронтаційне начало, протиборство різних соціальних груп, та начало інтегративне, яке узгоджує, підпорядковує розрізнені частини суспільства, зберігає його цілісність" [8, С.125].

Більш детальний розгляд історії переконує нас в тому, що дії людей обумовлюються їхніми потребами, пристрастями, характером і здібностями. Звичайно, як відзначає Г.Гегель, "там можна віднайти і загальні цілі, бажання добра, шляхетну любов до батьківщини; але ці добродетності і це загальне грають мізерну роль в відношенні до світу і до того, що в ньому відбувається" [5, С.154-155].

Такий підхід дає можливість розглядати політику не як сферу діяльності держави та владних структур, а як ірраціональне явище. Вона має персоніфіковану природу і є складовою структури діяльності особи, що перехрещується з іншими рівноспрямованими світоглядними, моральними, правовими та психологічними векторами і характеризує її в якості історичного суб'єкта. Цей внутрішній світ людини і є однією з головних причин, що впливає на суспільну діяльність як конкретно-історична форма реалізації ініціативи та творчого потенціалу.

Але таке, запропоноване вище уявлення про політику, як одна із форм діяльності соціальних суб'єктів, реалізація якої передбачає наявність свободи вибору та волі, безперечно, є досить абстрактним. Необмежена свобода може бути загрозливою для загального блага. Жодне суспільство не може миритися з невизначеною ситуацією безладдя, конфлікту та анархії, яку Гоббс називав "війною всіх проти всіх". Реалізація індивідуальної свободи можлива лише в раціонально упорядкованому суспільстві, яке може за допомогою своїх інститутів вгамувати прояв злих схильностей окремих людей, приборкати завзятий егоїзм, боротися з несправедливістю і свавіллям сильних, забезпечити рівні умови життєдіяльності для всіх.

Не вдаючись до критики наведених вище позицій передових представників політичної думки щодо методів дослідження політики та форм її реалізації, слід зазначити, що вони виявилися не тільки не суперечливими, але й по своїй суті є фрагментами єдиного цілісного процесу. Розбіжності, які раз у раз відкриваються перед стороннім читачем, абсолютно безпідставні і обумовлені давнім протистоянням метафізики та емпіризму, ідеалізму та матеріалізму, а також відсутністю єдиної методології у визначенні понять.

Зокрема, аналізуючи розвиток світової політичної думки, можна зробити висновок, що представники різних ідеологічних спрямувань знаходили вирішення поставлених проблем немов би з двох сторін - метафізики та соціального детермінізму. В першому випадку політика трактується як ірраціональне явище, що притаманне духовній властивості індивіда, в іншому - політика розчинялася в суспільних відносинах.

Безперечно, суспільне життя розвивається як об'єктивний процес. Разом з тим в процесі дослідження соціальної дійсності в цілому та політичного життя зокрема не можна не враховувати результати діяльності людей які наділені свідомістю і волею, що дає їм можливість в процесі історичного розвитку проявляти суб'єктивну направленість усіх своїх дій і вчинків.

Наприклад, як стверджують марксисты, політика, будучи детермінованою матеріальними відносинами, формується за участі свідомості людей і є складовою вторинних надбудовчих відносин. Проте, виходячи з аналізу взаємодії матеріальних та вторинних відносин з позиції принципу взаємовідносин базису та надбудови приходимо до висновку, що рушійною силою в матеріальному виробництві може бути лише надбудова. Інакше кажучи на економіку впливає лише держава, а політика, як і право, мораль, наука та інші сторони суспільної діяльності розглядаються лише як форми суспільної свідомості. Отже, виділення політичних відносин обумовлено тим, що вони фіксують відносини соціальних суб'єктів не тільки в сфері надбудови, а відносини які виникають в процесі практичної взаємодії людей з приводу реалізації назрілих об'єктивних можливостей та тенденцій суспільного розвитку і виявляються не тільки в сфері надбудови, а й супроводжують соціальну діяльність в будь-якій сфері, і в першу чергу в основній сфері суспільного життя - матеріальному виробництві. Звідси, параметри політики та політичної діяльності можна виявити не в структурі суспільних відносин, а структурі соціальної діяльності особи.

Такий підхід не означає, однак, протиставлення людської активності об'єктивним законам розвитку суспільства. Він відображає діяльність особи як певний тип ставлення до світу, що дозволяє розширити обмеження будь-яких зовні заданих умов за допомогою використання можливостей наявного заданого буття. Інакше кажучи, процес взаємодії особи та навколишнього середовища, включаючи і суспільні відносини, не має фатального, чітко визначеного характеру зв'язку. Об'єктивний світ, закони суспільного розвитку вступають у взаємодію з особою не як надлюдська сила або продукт людської фантазії, а як єдність різних і часто протилежних можливостей. Це означає, що будь-яка конкретна соціальна ситуація містить в собі декілька об'єктивно можливих напрямів розвитку. Яка із цих можливостей буде покладена в основу мети і як вона буде реалізована залежить від того, яке значення має та чи інша можливість для соціального суб'єкта, ступеню її пізнання та його творчої можливості і, саме головне, від форми взаємодії з собою подібними. Тобто, діяльність людини визначається не тільки законами матеріального світу, але й опосередковується, регулюється та контролюється самою особою як суб'єктом вибору.

О.Т.Ханіпов враховуючи вище зазначені положення, робить два важливих висновки: 1) відношення суспільної людини до світу не тільки адаптивно, тобто підлегле законам самого цього світу, але й активно - у рамках об'єктивно можливого людина творить світ; 2) суспільна активність будь-якого соціального суб'єкта (будь-то індивід, клас, яка-небудь суспільна група або суспільство в цілому), оскільки він вибірково реалізує ту чи іншу об'єктивну можливість, об'єктивно можливу тенденцію суспільного розвитку, неминуче знаходиться у визначеному співвідношенні з об'єктивним напрямком розвитку суспільства, тобто характеризується визначеною суб'єктивною спрямованістю [10, С. 56].

Звідси можна зробити висновок, що здатність людини в межах об'єктивно існуючих умов проявляти свободу вибору та волі і використовувати її з метою самозбереження та пристосування до умов існування або їх активної перебудови є її політикою або політичною діяльністю.

"По суті, - підкреслює В.М.Князєв, - вимога вклучення в систему суспільних відносин ставлення людини до них означає визнання такого стану справ, при якому кожна людина може стати дійсним суб'єктом свого життя і своїх суспільних відносин" [6, С. 73]. Зрозуміло, що ці міркування є підставою висновку, що кожний суб'єкт - чи то індивід, соціальна група чи суспільство в цілому - активно приймає участь в детермінації історичних подій і формуванні політичного устрою. Отже, взаємодія особи та сталих суспільних відносин не тільки адаптивна, тобто підпорядкована законам суспільного розвитку, але й активна - в межах об'єктивно можливого людина творить світ. Неважко переконатися, що вище названа направленість соціального суб'єкта, яка виникає завдяки вибірковому ставленню до об'єктивних можливостей та тенденцій суспільного розвитку є виявом свободи як визначального принципу власне людського способу життєтворчості.

Такий підхід цілком співпадає з визначенням політики Аристотеля. Зокрема, в широко відомих роботах "Етика" і "Політика" він в соціальній діяльності в цілому виділяв політичні дії як "такі, принцип яких знаходиться в самій діючій особі і які здійснюються, коли всі обставини, що стосуються будь якої дії, відомі діючій особі" [1, С.41]. Неполітичними, по Аристотелю, є ті дії, що здійснюються з примусу або по незнанню, коли принцип вимушеної дії лежить поза межами діючої особи. Тобто, політику Аристотель розглядає як діяльність соціального суб'єкта пов'язану з вільним вибором і визначає як "розумно придбану духовну властивість, яка здійснює людське благо" [2, С.112]. Політик це той, хто вміє добре зважувати обставини і проявляти винахідливість у виборі засобів здійснення ведучої мети. Але винахідливість, застерігає автор, похвальна лише при добрих цілях, в іншому випадку, політик як практична людина - небезпечна для суспільства. У цілому ж, на думку Аристотеля, люди, які займаються політичною діяльністю, здатні до управління державою.

Отже, приймаючи до уваги такий підхід необхідно зазначити, що Аристотель розуміє політику як діяльність, пов'язану зі свободою вибору та волі і яка обумовлюється певної метою. Нам, однак, представляється, що мета як вгадувана наперед думка про результат діяльності та шляхи її реалізації за допомогою певних засобів не може слугувати специфічною основою, критерієм політичної діяльності. Подібний аналіз може підштовхнути нас до невірнього висновку, що кінцевою причиною нашої діяльності є думка.

Як відомо мета, що обумовлена потребою, завжди реалізується в тому чи іншому соціальному середовищі, системна організація якого виставляє певні вимоги, не дотримання яких може призвести як до порушення функціонування соціальної системи, так і до деформації життєдіяльності та розвитку самого індивіда. Тому, процес взаємодії особи та суспільства можна пояснити за допомогою опосередкованої ролі інтересу.

Сьогодні слово "інтерес" майже втратило своє справжнє значення. Його часто розуміють як усвідомлену потребу. Це, однак не може відвернути нас від вживання його в первісному й глибокому значенні. Визначення інтересу як спрямованість на задоволення потреби якщо і має в собі певний елемент істини, то далеко неповний і не головний. Безпосередньо задовольняти свої потреби людина могла б у випадку, коли самі об'єкти потреб мали б готовий вигляд, а вплив зовнішніх факторів був би постійним і несуттєвим порівняно з дією внутрішніх. Але, в такому випадку, людина була б лише споживачем, або механічним передатчиком дії об'єктивних факторів, а не творцем свого життя.

В дійсності, інтерес за своїм походженням від латинського слова "interesse" означає "бути проміж - у середині" і виражає, як підкреслює Е.Фромм, "загальну установку і форму співвіднесеності до світу"[9, С.179]. В суспільному житті детермінація діяльності соціального суб'єкта об'єктивною закономірністю завжди опосередковується його інтересами. В такому аспекті інтерес виступає не як направленість на задоволення потреби, а як активна позиція соціального суб'єкта, що виражає вибіркове ставлення його до об'єктивних можливостей та тенденцій суспільного розвитку.

Отже, суспільна діяльність людини обумовлюється не її метою або зовнішнім впливом, а інтересом, який опосередковує залежність цілей соціального суб'єкта від об'єктивних умов і надає потребам певний соціальний вираз у відповідності з досягнутим рівнем виробництва. "Така, властива будь-якому соціальному суб'єкту, діяльна позиція, - підкреслює А.Т.Халіпов, - що виражає його вибіркове відношення до об'єктивних можливостей, тенденцій суспільного розвитку, і є інтерес"[10, С. 56].

Будучи невід'ємною властивістю всіх конкретних типів суб'єкта, інтерес являє собою змістовне вираження його творчо-перебудовного відношення до природної і соціальної дійсності. Він виявляється на всіх рівнях активності суб'єкта (у мріях і планах, у практичних діях і в створюваних суб'єктом організаційних структурах як засобах його реалізації), у всіх сферах діяльності (на виробництві й у побуті, в суспільно-політичному та особистому житті, у науці та мистецтві, у спорті та грі). А сама участь суб'єктів предстає як сфера взаємодії безмежно різноманітних по змісту, по фазам функціонування інтересів, які характеризуються то співробітництвом, то протиборством або співіснуванням і в своїй сукупності складають систему політичних відносин або політичну систему суспільства.

Таким чином, зміст політичної діяльності характеризується як реально відтворююча форма взаємодії суспільної людини з об'єктивним світом. Вона може втілюватися в інституційно

відокремленому виді діяльності державних, самоврядних (муніципальних) органів та політичних структур, а може існувати як аспект, сторона будь-якої суспільно-творчої діяльності соціальних суб'єктів. Тобто, вся сукупність інтересів як активних позицій соціальних суб'єктів складає конкурентне середовище, яке прийнято називати системою суспільних відносин. А це означає, що, будь-яка внутрішньо властива людині активна направленість на зовнішній світ і, зокрема, на соціальне середовище заради задоволення власної потреби є специфічним суспільним відношенням, яке приймає форму інтересу. Реалізація соціальним суб'єктом свого власного інтересу в конкурентному середовищі передбачає певну програму дій та заходів їх здійснення. Саме ці елементи (програма дій та свідомий вибір заходів по реалізації інтересу) діяльності соціального суб'єкту, на нашу думку, і є його політикою, яка виявляє себе в реальних цілеспрямованих вчинках людей, в актах творення речей, а значить і в створених ними об'єктах, соціальних інститутах тощо.

Сказане вище дозволяє уточнити визначення політики. З урахування викладеного політику доцільно розуміти як свідомо обрану соціальним суб'єктом поведінку, спрямовану на пристосування або перебудову об'єктивних можливостей та тенденцій суспільного розвитку у відповідності з власними інтересами. Здійснюючи свою політику, детерміновану інтересом, соціальний суб'єкт діє як спрямовуючий розвиток подій фактор, як їх рушійна сила. Причому він може підвищити свою впливову силу об'єднуючись з іншими соціальними суб'єктами та створювати спеціальні інститути.

Направленість політики на реалізацію власних інтересів ніяк не принижуює її творчо-перебудовчої сили. Створені або пристосовані до конкретного контексту життя соціальним суб'єктом об'єкти, як зазначає А.Т.Ханіпов, виступають для нього новими виробами, предметами, спорудами, подіями, як благо і користь і, одночасно, вони є матеріальним вираженням реалізованої історичної творчості [10]. В такому аспекті, політика як внутрішньо властива соціальним суб'єктам направленість або програма дій в процесі співпраці з собі подібними щодо реалізації власних інтересів не виключає дію об'єктивної необхідності, а сама є формою вираження соціальної закономірності і рушійною силою суспільного розвитку. Саме з врахуванням такої властивості індивідів, соціальних груп та організацій можна зрозуміти логіку та закономірності історичної творчості.

Оскільки вплив політики на розвиток і функціонування суспільства є досить суттєвим і різнобічним, то виокремлюються різні її функції. Головна з них полягає в керівництві та управлінні суспільними процесами й забезпеченні завдяки цьому єдності та цілісності суспільства. Важливими функціями також є: вираження і задоволення соціальних інтересів; інтеграція суспільства на основі узгодження соціальних інтересів; раціоналізація соціальних суперечностей і конфліктів; забезпечення наступництва та інноваційності суспільного розвитку тощо.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Вище зазначений підхід в трактуванні політики дає можливість представити систему узагальнених знань про організацію роботи органів публічної влади. Рушійною силою зазначених органів виступають суб'єкти політичної діяльності які є носіями суспільних інтересів, а саме: індивіди та соціальні групи. Для вираження своїх інтересів вони створюють такі політичні інститути як держава з її структурними елементами (глава держави, парламент, уряд, армія тощо), політичні партії та рухи, громадсько-політичні організації, органи самоврядування та ін.

Вся сукупність виражених суб'єктами політики безмежно різноманітних по змісту, по фазам функціонування інтересів та їх організацій інтегрована в політичній системі суспільства. Вона по суті представляє механізм який перетворює імпульси, що йдуть від соціальних суб'єктів та їх організацій в політичні рішення. Базовим елементом політичної системи є держава та її органи влади. Лише вона володіє складним комплексом спеціальних органів і установ які мають виключні права: встановлювати єдині норми суспільного життя – законодавчі органи; використання адміністративного примусу – виконавчо-розпорядчі органи та судові. Сьогодні в Україні більшість із них мають значний ступінь відкритості, тобто характеризуються розгалуженістю зв'язків з іншими складовими суспільства й, відповідно, значною залежністю від них. У той же час деякі органи державної влади (особливо виконавчі) дотепер залишаються відносно закритими системами, що характеризуються переважно внутрішніми зв'язками й задовольняють у першу чергу потреби свого бюрократичного персоналу.

Отже, можна говорити про те, що життєдіяльність політичної системи вирішальною мірою залежить від реагування її інститутів в тому числі й державних органів та місцевого самоврядування на зворотній зв'язок та вимоги населення. Відомо, що тоталітарна держава ігнорує ці вимоги, авторитарна враховує частково, а демократична прагне врахувати повністю.

Література

1. Аристотель. Метафизика, кн.ІІІ, гл.1 // Аристотель. Метафизика. М.-Л.1934.
2. Аристотель. Метафизика, кн.УІ, гл.5 // Аристотель. Метафизика. М.-Л.1934.
3. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии // Избранные произведения. М.: Прогресс.1990. – 495-546 с.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия //Избр. произведения. М., 1990. – 644-706
5. Гегель Г. Философия истории. Введение. //Антология мировой философии. Сборник философских текстов. Т.1.Ч.3. - К.,1992.
6. Князев В.Н. Человек и технология (социально-философский аспект). - К.: Изд-во "Лыбидь" при Киев. ун-те. 1990. – 175 с.

7. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики: Пер. з англ.. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – 549 с.
8. Рябов С. Метафізика інтересів як засадове бачення політики //Політологічні читання. 1992. №1.
9. Фромм Е. Революція надії //Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник /Упоряд. В.Лях. - Київ.: Либідь, 1996.
10. Ханипов А.Т. Интересы как форма общественных отношений. – Новосибирск: Наука, 1987. – 255 с.
11. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. - К.: Либідь, 2002. - 573 с.